

Éghető anyag avagy az emlékezet cenzorai

„Berakom a könyvtárba azt, ami a királynak kedves, amit nem szeret, azt eltávolítom.”

(felirat a ninivei könyvtárban)

Amikor időszámításunk kezdete előtt 612 évvel a médek és a babiloniak serege elfoglalja Ninivét, az asszírok állama megsemmisül. A felgyújtott épületek egyike az ókor addigi legnagyobb könyvtárát őrizte, az Assur-bán-apli által alapított, sok tízezer ékírásos agyagtáblát tartalmazó gyűjteményt. Ha a táblákat nem égeti ki a tűz és a ráomló épület romjai nem őrzik meg azok egy részét, az Ókori Kelet egy régiójának irodalmáról csak igen töredékes ismereteink lennének. Így, ironikus módon, a kultúrát éppen az annak megsemmisítésére tett kísérlet őrizte meg.

(agyagtáblák égetése)

Bár az egyes civilizációk emlékének eltörlése sosem volt könnyű feladat, a kultúra elpusztítására tett kísérletek gyakran sokkal sikeresebbek voltak, mint a ninivei könyvtár felégetése. Ugyanakkor felmerülhet a kérdés: miért akarná valaki szándékosan elpusztítani a kultúra bizonyos elemeit? Számos példát találunk arra – az ókortól egészen a 21. századig –, hogy egy hódító nép, egy új politikai autoritás vagy az egyház úgy dönt, hogy az addig felhalmozott kultúra egy részét eltünteti és új kulturális dogmákat hoz létre. Az egyes kultúrák számos eleme közül a legtöbb támadás talán a múlt legnehezebben módosítható elemét, az írott emlékezetet

érte, melynek szándékos elpusztítása a civilizáció lerombolásának egyik legszimbolikusabb pontja.

A könyvek pusztításának és megsemmisülésének számos oka lehet. Ezek közül részletesebben a politikai okokból történő könyvégetésekről, pusztításokról hallunk, de előfordult számos eset, amikor a kódexek, könyvek tönkretételének egészen más okai voltak. Az egyik jól ismert példa a kódexlapok újrahasznosítása, az úgynevezett palimpszeszt, amikor az értéktelennek ítélt kódexlapok szövegét lekaparták, hogy újra ír hassanak a drága bőrhártyákra. A szikh vallás követői, ha szent könyvük, a Sri Guru Granth Sahib megsérült, azt a halottakhoz hasonlóan elhamvasztották

, számos korai szentírást semmisítve meg ezzel. (Ezzel éppen ellentétes szokás alakult ki a judaizmusban, amely a szent szövegek megsemmisítését szigorúan tiltja; a hívők a használhatatlanná vált iratokat úgynevezett genizákban helyezték és helyezik el máig, melyek igen fontos lelőhelyekké váltak a régészek számára.)

A despotizmus egyik jellemzője, hogy nem csak a jelen felett akar uralkodni, de az emlékezet felett is igyekszik kontrollt gyakorolni. Amikor a Római Birodalomban egy politikust, államférfit a római nép elárulásáért elítéltek, az gyakran nem csak az életének elvételével járt, de eltörölték az illető emlékét is, kivésték nevét a köztéri szobrokról, leverték szobrai a középületekről, s ezzel létezésének tényét is megkérdőjelezték.

A könyvekkel, a történeti emlékezet talán legfontosabb elemével is valami hasonlóra tett kísérletet számos ókori uralkodó Egyiptomtól, Mezopotámia különböző államain át Kínáig. Az ókori könyvégetések talán legismertebbje az első kínai császár, Csin Si Huang-ti hatalomra kerüléséhez köthető. Egy új dinasztia megalapítójaként, az egyesült Kína első vezetőjeként minden olyan könyvet és emléket meg akart semmisíteni, ami megelőző korokhoz volt köthető. A múltnak nem csak írott lenyomatát akarta megszüntetni, hanem

minden olyan kínait is halálra ítelt, aki az elmúlt korok bölcseitől idézett.

A könyvégetés igen sikeresnek bizonyult, csak szórványosan maradtak fenn írott források a Csin-dinasztia uralkodását megelőző időszakból. Az ókori Kína két legjelentősebb filozófusának, Lao-cénak és Konfuciusznak mégis fennmaradtak a gondolatai, a szóbeli hagyományt ugyanis minden igyekezete ellenére sem tudta megszüntetni a császár.

„Berakom a könyvtárba azt, ami a királynak [Assur-bán-apli] kedves, amit nem szeret, azt eltávolítom.” – hirdette egy tábla a már említett ninivei könyvtárban, mi is került be az ókori kultúra oly sok eleme közül ebbe a különleges gyűjteménybe. Azaz kérdés, hogy amikor a hódítók felgyújtották az épületet, valóban ezen ókori magaskultúra lenyomatának legfontosabb elemeit próbálták megsemmisíteni, vagy sem? Vitathatatlan, hogy a Gilgames-eposz az egyik legfontosabb ókori irodalmi mű, melyet legteljesebb formájában nem ismernénk e könyvtár táblái nélkül, ugyanakkor gyaníthatóan számos jelentős munka nem került be a kánonba, az uralkodói könyvgyűjteménybe. A megelőző uralkodók természetesen éppen ugyan így válogattak abból, hogy mi tartozik saját kultúrájukba és mi az, amit ki kell vetni abból.

(index - tiltott könyvek jegyzéke)

Az ókorhoz hasonlóan a középkori uralkodók, a középkori egyház is erősen megválogatta, mi is kerülhet az irodalmi kánonba – a vágánsok (vándordíákok) például tipikusan nem tartoztak közéjük. A középkori diákköltészet központjában nem a vallásosság, nem a vezeklés gondolata állt, hanem a földi élet szeretete, a bor, a mámor, a szerelem. Ezek a jobbára fiatal diákok olyan, a középkori egyház által elítélt pogány szerzők műveit tekintették mintának, mint Ovidius, vagy ahogyan a korban gyakran említik, Naso pápa. Nem meglepő, hogy az Egyház ennek megfelelően e marginális csoport munkáit nem tartotta megőrzésre érdemesnek. A legnagyobb vágánsgyűjtemény, a Carmina Burana is a véletlennek köszönhetette fennmaradását illetve felfedezését. A kódexre a bajorországi Benediktbeuren bencés monostorában bukkantak a 19. század elején. A könyvtár katalógusában nem volt benne a kötet, egy zsákban letek a felbecsülhetetlen értékű kódexlapokra. A vágánsköltészetéről alkotott képünket jelenleg nem kis részben ez az egyetlen kötet határozza meg, miközben a középkorban alighanem sok tucat, legalább ekkora gyűjtemény pihenhetett kastélyok, kolostorok, plébániák könyvtáraiban.

A középkori gyűjteményekből legalább annyi könyv hiányzik, mint amennyi benne van, illetve több tucat olyan kódexről tudunk, melyet a klerikusok el akartak zárni a többi klerikus, leginkább pedig az olvasni tudó laikusok elől. Umberto Eco A rózsza nevének regényes középkori detektívtörténetében Arisztotelész Poétikájának második kötetét, az ismeretlen Komédiát rejtegeti a vak könyvtáros Burgosi Jorge, aki az ókor kultúrájának csak a számára – a keresztény Egyház számára – megfelelő részét hagyná az utókorra, és ezért még gyilkosságra is hajlandó vetemedni. Hogy mennyire nem csak Eco képzeletének szárnyalásáról van szó, azt jól példázza egy, néhány évvel ezelőtt a kutatások homlokterébe került, igen különleges középkori munka, Richard de Fournival

Biblionómiája

. Erről a sajátos, több mint 300 kódexet tartalmazó annotált könyvlistáról sokáig azt gondolták az irodalomtörténészek, hogy egy elképzelt, tökéletes könyvtár köteteit gyűjti össze, de néhány évtizeddel ezelőtt a Bibliothèque Nationale több kódexéről kiderült, hogy azon 13. századi

kötetek közé tartozik, melyeket az amiens-i kanonok összegyűjtött. Ebben a könyvtárban is egy igen nagy szekciót (36 kódex) találunk, amely a
libri secretorum

, azaz a zárt könyvek közé tartozik. Az antik és kora középkori kultúra, vagy legalábbis annak egy részének elzárása valóban nem lehetett ritka jelenség a középkorban. Ugyanakkor ezen esetekben a kultúra nem feltétlenül semmisült meg – persze nem kevés könyvtár és vele együtt kódex jutott Eco bencés monostori könyvgyűjteményének szomorú sorsára, a véletlen vagy szándékos porig égésre.

Az Egyház legalább annyira tekinthető a kultúra rombolójának, mint a kultúra megőrzőjének, közvetítőjének. A nyugati kereszténység első szentéletrajza Szent Márton Tours-i püspök életének állomásairól számol be. A Suplicius Severus által írt életrajz egyik fontos fejezetében a püspök legnagyobb tetteinek egyikeként emlékezik meg egy ősi pogány templom lerombolásáról, majd egy mellette álló szent fenyő kivágásáról. Mártonban fel sem merült, hogy a nem keresztény építmények, a pogány szentélyek is értéket képviselnek. A pogány épületek, kultushelyek elpusztítása mellett sok évszázados hagyományra tekint vissza a képek tönkretétele

. A képrombolás vagy ikonoklazmus számtalanszor fordul elő a kereszténység, az iszlám és a judaizmus történetében egyaránt. A viták hátterében – persze mindig némileg eltérő formában – az a probléma állt, hogy míg az adott képen ábrázolt személyt a vallás tiszteli, a hívők a képet magát imádják bálványként, nem pedig a kép által megjelenített szentet, prófétát. A bizánci képrombolás során III. Leó és teológusai tisztán morális és szellemi alapra akarták helyezni a keresztény vallást, ezért mindent, ami akár csak emlékeztethetett a pogányságra, így a művészeteket is, a tiszta vallást beszennyező, bűnös, földi dologként ítélték el. Ennek nevében 730 és 849 között sok ezer szobor, festmény vált a képüldözés áldozatává.

A képek tiszteletének eltörlése nem csak a keleti kereszténység számára volt kérdés, a nyugati kereszténységben is többször előtérbe került a képek és a pogányság közti kapcsolat kérdése. A 12. század nagy teológusa, a ciszterci Clairvaux-i Szent Bernát is a freskók és szobrok túlzott imádása ellen volt – nem csak a kolostorokban vetette meg mindenféle díszítőelem létét, de több művében említi a plébániatemplomokban található képek pogány tiszteletének veszélyeit.

Nemcsak a középkori, a kora újkori Európában is kulcskérdés volt a kultúra dogmáinak meghatározása. A reformációval és az olvasás elterjedésével az irodalom, a könyvek felügyelete még meghatározóbb problémává vált mind a katolikusok, mind a protestánsok számára. A katolikus egyház a kultúrának csak azt a részét kívánta megőrizni, amely összeegyeztethető a hittel. A „gyanús” irodalomról az egyház a 16. század közepétől

időről-időre listát készített: az úgynevezett Tiltott könyvek jegyzékét (Index librorum prohibitorum). A listán a középkorban eretnekként megégetett gondolkodók műveitől modern szerzők bizonyos regényeiig sok minden volt megtalálható. Így fordulhatott elő, hogy egyszerre kerültek a tűzre Kepler csillagászati munkái, John Stuart Mill közgazdaságtani alapvetései, Montesquieu Perzsa levelei és Stendhal Vörös és feketéje (némiképp ironikus módon ugyanakkor nincs a listán Charles Darwin egyetlen munkája sem). Azt, hogy mennyire volt jelentős az Index, jól példázza Antonín Koniás élete. A (könyvkötészettel foglalkozó apától származó) jezsuita szerzetes egész életét a protestantizmus elleni harcra tette fel, s ennek egyik legfontosabb eszköze számára a tiltott könyvek, elsősorban protestáns Bibliák

és más „bűnös könyvek” tömeges összegyűjtése és elégetése volt. Legemblematisabb tette harmincezer könyv nyilvános elégetése volt a prágai Klementinumban – ennek emlékét őrzi egy cseh szállóige, amely a molyok és a penész mellett (ezek a könyv természetes fő ellenségei) a jezsuitákat is az írott szó legfőbb ellenségeként említi. A spanyol inkvizíció idején a 15-16. században, szintén jelentős jezsuita asszisztenciával, sok ezer Koránt és Tóra-tekercest

vetettek tűzre. Heinrich Heine írta az Almansorban, a korszak Spanyolországában játszódó tragédiájában azt a 20. században többször idézett mondatát, miszerint „ahol könyveket égetnek, végül embereket is égetnek.”

A sok ezer műre kiterjedő katolikus Index mára nagyrészt jelentőségét veszítette, ugyanakkor az Egyház ma sem hanyagolható el az irodalmi művek megítélésében. Ezt talán két példával lehet jól megragadni: egyrészt a Harry Potter könyvekkel, másrészt Dan Brown történelmi regényeivel. Előbbi körül a viták kereszttüzében – s a művek számos püspök általi elítélésében – egyrészt a fekete mágia természetes elfogadása, másrészt a jó és a gonosz harcának ókori misztériumvallásokhoz köthető értelmezése áll. Annak ellenére, hogy az elmúlt egy-két évben számos befolyásos klerikus és a Vatikán hivatalos folyóirata is pozitívan nyilatkozott J. K. Rowling köteteit (s legutóbb az abból készült filmek utolsó darabját) illetően, számos rituális Harry Potter-égetést tartottak főként az Egyesült Államokban. A

Dan Brown

által rajzolt világméretű egyházi összeesküvésben pedig vitathatatlanul számos, már-már elfelejtett vagy elfelejtetni próbált egyházi hivatal került újra reflektorfénybe; az inkvizíció vagy az Opus Dei említése egyenesen maga után vonta az Egyház elítélő szövegait. Dan Brown művei ugyanakkor számos olyan elfeledett egyházi és világi intézmény látogatottságát sokszorozták meg, melyek lassan, de biztosan kiveszőben voltak az emberek fejéből; ilyen a londoni Temple Church, a párizsi Saint Sulpice templom, vagy a skóciai Rosslyn temploma – persze nem szabad kihagyni ebből a felsorolásból a Louvre mellékhelyiségét sem, amely a Da Vinci kód megjelenése óta több látogatót vonz, mint számos magyar múzeum.

A katolikus egyház elsősorban a protestáns és más eretnek-irodalmak elpusztítására törekedett. A protestáns egyházban is jelen volt a katolikus hitvita-irodalom, szentírás-magyarázatok és Bibliák elpusztításának szándéka, de a szentkultusz és Jézus képi ábrázolásának tilalma talán ennél is látványosabb pusztításokat eredményezett a reformáció által érintett területeken. A 16. században számos európai templom értékes falfestményeit

meszelték le a protestánsok, számos szobrot törtek szét.

Az utóbbiak általában pótolhatatlan veszteséget okoztak, ugyanakkor a falak lemeszelése számos esetben közvetlenül hozzájárult ahhoz, hogy a festmények átvészeljenek akár fél évezredet is, hogy azután régészek és a műemlékvédelmi szakemberek segítségével újra láthatóvá váljanak.

Az Újvilág felfedezését követően a spanyol konkvisztádorok számos könyvet, s általuk sátáninak bélyegzett pogány istenképet és szobrot vetettek tűzbe, törtek szét. A legismertebb pusztítás ugyanakkor mégsem a konkvisztádorokhoz, hanem egy püspökhöz, Diego de Landához fűződik. Yucatán püspöke összegyűjtette a püspöksége területén található maja kódexeket, képeket, s 1562. július 12-én egy autodafé borzalom-színházához hasonló külsőségek mellett elégette őket.

Ezen tettéért az egyházfőt később felelősségre is akarták vonni, s az utókor is a maja kultúra egyik legnagyobb pusztítójaként tartja őt számon –miközben egyébként az ő tollából származik a maja kultúra és nyelvének legrészletesebb leírásainak egyike.

(mentés másként)

A modern kori Európa nem a nagy könyvégetésekről ismert, nem a kultúrák pusztításának fő időszaka ez, ugyanakkor az európai telepesek kíméletlenül pusztították az indián kultúrák tárgyi emlékeit a tengerentúlon. Viszonylag kevés jelentős könyvégetésről tudunk, persze az Index bizonyos köteteinek elégetésére ekkor is sor került. A könyvek pusztulásának, a múlt emlékeinek megsemmisítése igazán a 20. század első felében érte el „fénykorát”. A két világháború, a bombázások elterjedése olyan mértékű pusztulást okozott bizonyos régiókban és városokban, amelyet soha nem hevertek ki. A totalitárius rendszerek számos látványos könyvégetési akcióval, szimbolikusan a megelőző korszakok kultúrájának szerves részét képező elemek tönkrétételével hívták fel a figyelmet arra, amire a fent említett Csin Shi Huang-ti már bő két évezreddel azelőtt felhívta alattvalóinak figyelmét: véget ért egy korszak. Ennek egyik legvilágosabb következménye az időszámítás újraindítása volt, megváltoztatása, melyre sor került a kínai császár idején, nagyon hasonló okokból a francia forradalom során, s nemkülönben a Szovjetunióban.

Szolzsenyicin, a kommunista diktatúra krónikása A gulág szigetcsoportban említi a látványos könyvégetési akciókat, s kitér arra, micsoda megfélemlítő ereje volt az égő könyveknek, és hogy milyen hatékony eszköz is ez a múlt értékei elleni lélektani hadviselésben. Hasonló erejű volt a náci Németországban a Hitler hatalomra jutását követő időszak számos könyvégetése. 1933. május 10-én Berlinben a Humboldt Egyetem több mint 20.000 kötetét gyűjtötte össze az S.A., mágiára küldve Mann, Brecht, Wedekind, Heine és Hemingway regényeit, drámáit,

verseit, természetesen nem kímélve Einstein és Marx tudományos munkáit sem.

A második világháború földig rombolt városai közül talán Varsó szenvedte el a legtöbb kárt. A lengyel kultúra emlékeinek két talán legfontosabb őre vált a lángok martalékává, a Lengyel Nemzeti Levéltár és a Załuski könyvtár. Az utóbbi is jelentős károkat szenvedett, sok száz kódex, kézirat semmisült meg, de mégsem hasonlítható a levéltárt ért károkhoz, melynek porrá égésével sok tucat iratkilométernyi pótolhatatlan anyag veszett el. A 20. század második felében úgy próbálták pótolni az elveszett dokumentumokat, hogy személyre szóló levélben kérték a két világháború között a levéltárban kutató történészeket és művészettörténészeket, hogy a lenyomatként vagy bármilyen formában náluk levő levéltári anyagokból jutassanak vissza másolatokat, hogy az eredeti iratállomány legalább egy részét pótolhassák. A Magyar Országos Levéltár is hatalmas károkat szenvedett a második világháború idején, majd az 1956. novemberi tűzvész során, ugyanakkor, míg e két tűz nem szándékos gyújtogatás eredménye, nem a múlt megsemmisítésének igényével történt, Varsó könyvtárának és levéltárának porig rombolása a náci hadsereg szándékos akciója volt.

A 20. század második felében kevesebb hasonló méretű kultúra elleni támadás történt. Kivételt képez ez alól a kínai kulturális forradalom, mely sok millió klasszikus kínai irodalmi mű elégetésével járt – bár addigra olyan sok példány készült ezekből a szövegekből, hogy Mao és pártja nem tudta megsemmisíteni a több évezredes kínai kulturális örökség ezen részét. A könyvek és a kultúra elpusztításával kapcsolatos egyetlen említésre méltó európai esemény a délszláv háború, azon belül pedig a sarajevói könyvtár

pusztulása. 1992. augusztus 25-én egy szándékos szerb bombatámadás során gyakorlatilag teljes egészében elpusztult a könyvtár, a maga másfél millió kötetével, több száz kódexével és ősnymtatványával.

A 20. század végének technológiai forradalma sok szempontból segíthet azon, hogy hasonló tragédiák ne történhessenek meg. Az elmúlt 10-15 évben több világméretű projekt indult az emberiség szellemi hagyatéka egy részének, a könyveknek a digitális formában történő archiválására. A Google Books mára jóval több mint 10 millió kötetet tett részben szabadon elérhetővé, miközben a teljes tartalmat remélhetőleg biztonságos szervereken őrzi az utókor számára, így téve elégethetetlenné az emberiség írott örökségének legalább egy részét. Hasonló kezdeményezések indultak európai országokban is; a francia Gallica mára csaknem 1 millió, nagyrészt a 19. századig terjedő időszakból származó kötetet tett elérhetővé, és hasonló lesz egyszer a jelenleg még csak gyermekcipőben járó, körülbelül 9000 könyvet tartalmazó Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK) is. Persze felmerül a kérdés, hogy ezek a művek mennyiben dokumentálják az emberiség jelenlegi szellemi kincsét. Az, hogy a nemzeti könyvtárak, így az Országos Széchényi Könyvtár minden nyomtatott

formában megjelent művet elraktároz Danielle Steeltől Kertész Imréig nem jelenti azt, hogy például az internetes tartalmak archiválásának jelenleg a legtöbb országban teljesen megoldatlan problémája révén nem vész el az egyetemes kultúrából számos, ma sokkal értékesebbnek vélt mű, mint ami fennmarad. Ha nem is olyan tudatosan, mint a ninivei könyvtár alapító királya, de a mai kor is gyakran tudatosan válogat: dönt arról, hogy mit tart meg és mit vet ki magából. Ki tudja, néhány száz év múlva, ha éppen azok maradnak fenn az emlékezet rostáján, talán a Romana füzetek romantikus regényei felé fog ugyanolyan érdeklődéssel fordulni az olvasni szerető közönség, mint a mai kor a középkor nagy szerelmes regényei, a Rózsaregény, vagy a Trisztán és Izolda története felé.

Vadas András